

w 1900 r. Łódzkiej Komisji Wodno-Kanalizacyjnej to nie R. Szwejkert (s. 572, 798) ale Robert Schweikert – czołowy przemysłowiec łódzki. Błędna jest data pełnienia przez M. Gorczakowa funkcji namiestnika Królestwa. Nie pełnił jej już w 1864 r. (s. 376), lecz w latach 1856–1861 (dobrze na s. 760). Zakładając, że chodzi tu o propozycję złożoną przez J. G. Blocha namiestnikowi KP 29 sierpnia 1861 r. (nie 1864 r.) to był nim już po zmarłym w maju Gorczakowie – Karl Lambert. Dawny Trier to dzisiejszy Trewir, nie zaś Trewira (s. 675). Poprawnie skonstruowany indeks osób można by uzupełnić przez rozwinięcie inicjałów imion niektórych autorów polskich. Nie nastroczało to chyba większych trudności. I tak np. W. (to Witold) Chodźko (s. 751), K. (to Krzysztof) Dumala (s. 752), Z. (to Zbigniew) Pustuła (s. 786). Wydaje się że układ wewnętrzny bibliografii winien być inny, wyraźnie należało wyodrębnić: źródła archiwalne i rękopiśmienne; źródła drukowane; prasę; opracowania. Nadto winno się konsekwentnie podawać autorów biogramów z PSB (np.: brak na s. 714), oraz redaktorów prac zbiorowych (np. monografii Łodzi, Radomia).

Zauważone usterki nie obniżają ogólnej bardzo pozytywnej oceny książki, napisanej komunikatywnym językiem, zawierającej mnóstwo faktów i ciekawostek o Lindleyach i miastach w których działali, zwłaszcza w Warszawie i Hamburgu. Interesująca szata graficzna, 168 fotografii (w tym 11 kolorowych) jeszcze bardziej podwyższają jej walory. Zapewne zaciekawi ona szerokie kręgi czytelników, nie tylko historyków.

STEFAN PYTLAS
Uniwersytet Łódzki

Katarzyna Jedyńkiewicz, *Intelektualista a polityka. Działalność emigracyjna Klausa Manna (1933–1949)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002, ss. 264

Prezentowana książka jest rozprawą habilitacyjną Autorki powstałą w wyniku kilkuletnich badań. Stwierdzić należy, że Katarzyna Jedyńkiewicz wywiązała się z powodzeniem z pionierskiego zadania badawczego postawionego w tytule pracy. Przygotowana przez nią monografia stanowi potrzebną i wartościową pozycję w stosunkowo skromnym dorobku historiografii polskiej na temat zjawiska niemieckiej emigracji antynazistowskiej. Praca stanowi kompleksowe opracowanie zaangażowania politycznego na uchodźstwie i związanej

z nim publicystyki oraz innych form pisarstwa Klaus Manna (1906–1949), najstarszego syna noblisty Tomasza Manna. Nie tylko przedstawia drobiazgowo aktywność emigracyjną autora *Mefista*, ale odzwierciedla zarazem specyfikę znacznej części reprezentowanego przez niego środowiska i nurtujących go problemów politycznych. Zapisuje się przez to znacząco na tle dotychczasowego dorobku badaczy niemieckich, amerykańskich, brytyjskich i francuskich na temat antynazistowskiej emigracji literackiej z Niemiec po 1933 r.

Podstawa źródłowa rozprawy jest bogata. Składają się na nią materiały archiwalne z Klaus-Mann-Archiv w Monachium i drukowana spuścizna Klaus Manna (dzienniki, korespondencja, dwie autobiografie, eseje i artykuły). Katarzyna Jedynakiewicz wykorzystowała także emigracyjne periodyki Klaus Manna – „Die Sammlung” (1933–1935) i „The Decision” (1941–1942). Pracownicy wyzyskała dzienniki, wspomnienia i korespondencję członków jego rodziny. Przeprowadziła kwerendę zbiorów archiwalnych Institut für Zeitgeschichte w Monachium uzyskując wiele informacji na temat niemieckiej emigracji antynazistowskiej po 1933 r. Podstawę źródłową rozprawy uzupełniają liczne pamiętniki współczesnych. Bardzo bogaty jest także wykaz monografii, opracowań, esejów, prac zbiorowych i artykułów specjalistycznych (213 pozycji).

Monografia przedstawia działalność emigracyjną Klaus Manna na tle biegu wydarzeń całej niemieckiej emigracji literackiej w latach 1933–1949. Autorka zaznaczyła również ogólne tło historyczne opisywanych zdarzeń i zjawisk okresu międzywojennego, II wojny światowej i pierwszych lat po jej zakończeniu. Przyjęte cezury chronologiczne nie budzą wątpliwości. Lata 1933–1949 wyznaczają istotny okres w historii niemieckiego uchodźstwa antynazistowskiego, w tym także emigracyjnych losów Klaus Manna. Rozpoczęła go fala emigracji po dojściu do władzy narodowych socjalistów, zamknęło zaś powstanie RFN i NRD stawiające emigrantów przed dylematem wyboru miejsca dalszej egzystencji. Klaus Mann już wcześniej zdecydował pozostać na uchodźstwie. Rozczarowanie powojenną rzeczywistością pogłębiało depresję pisarza i przyczyniło się do jego samobójczej śmierci 21 maja 1949 r.

Rozprawa, napisana w układzie chronologiczno-problemowym, została podzielona – nie licząc *Wstępu*, *Zakończenia*, *Wykazu źródeł i literatury* oraz streszczenia w języku niemieckim i indeksu nazwisk – na pięć rozdziałów. Tytuł każdego z nich rozpoczyna motto zaczerpnięte z publicystyki Klaus Manna, oddające trafnie istotę interesujących, niekiedy nękających pisarza problemów politycznych, w znacznym stopniu charakterystycznych także dla literackiego antynazistowskiego uchodźstwa z Niemiec.

Napisany na wysokim poziomie merytorycznym *Wstęp* zawiera rzetelną analizę dotychczasowego dorobku historiografii, dotyczącej antynazistowskiego uchodźstwa z Niemiec po 1933 r. oraz opracowań poświęconych Klausowi Mannowi. Autorka krytycznie odniosła się do tendencyjnych prac powstałych w NRD oraz oceniła publikacje historyków RFN, Stanów Zjednoczonych, W. Brytanii, Francji i Polski. Zwróciła uwagę, że większość prac jest autorstwa historyków literatury, którzy w nikłym zakresie uwzględniali problemy polityczne. Przedstawiła historię pośmiertnej spuścizny Klausego Manna, kwestię praw autorskich pisarza i publikacji jego dorobku emigracyjnego w kontekście istniejących do końca lat sześćdziesiątych stereotypów i sporów na temat antynazistowskiego uchodźstwa.

Rozdział I wykracza poza cezurę początkową rozprawy. Autorka opisała w nim pierwsze lata twórczości dziennikarskiej i pisarskiej oraz doświadczenia polityczne Klausego Manna w latach 1924–1932. Należy jednak zgodzić się z dr hab. Jedyńkiewiczem, że zasadniczy tekst rozprawy należało poprzedzić wprowadzeniem ukazującym „ewolucję ideową pisarza w okresie postępującego kryzysu Republiki Weimarskiej” (s. 21).

Rozdział II zawiera analizę aktywności i zaangażowania Klausego Manna w walkę z narodowym socjalizmem w pierwszych latach emigracji (1933–1934). Pisarz wyjechał z kraju zanim Adolf Hitler doszedł do władzy. Przebywając w Szwajcarii, a następnie w Holandii, oceniał wydarzenia w Niemczech, między innymi na łamach redagowanego przez siebie miesięcznika „Die Sammlung”. Autorka zwróciła uwagę, że rozczarowanie słabością przeciwników reżimu hitlerowskiego i zaskoczenie rosnącym poparciem społecznym dla führera, wpłynęło na radykalizację poglądów pisarza.

W kolejnym rozdziale rozprawy Autorka ukazała związki Klausego Manna ze środowiskiem lewicowym w latach 1935–1938. Dokonała analizy aprobującej postawy pisarza wobec głoszonej przez Komintern idei „frontu ludowego” dowodząc, że wynikała ona z przekonania, iż „tylko Związek Radziecki i związana z nim idea *Volksfrontu* pozwolą na skuteczne przeciwstawienie się imperialnym planom narodowego socjalizmu” (s. 131). Towarzyszyło temu przeświadczenie, że mocarstwa zachodnie nie powstrzymają ekspansji III Rzeszy. Procesy polityczne i „czystki” w Związku Sowieckim podważyły zaufanie pisarza do polityki Moskwy. Pakt Ribbentrop-Mołotow pozbawił go reszty złudzeń. Autorka opisała narastające dylematy moralne pisarza i okoliczności, które skłoniły go do wyjazdu za ocean.

Rozdział IV charakteryzuje proces asymilacji Klausego Manna w Stanach Zjednoczonych oraz jego aktywność publicystyczną.

Autorka dokonała analizy zachowań pisarza i jego ocen wydarzeń wojennych w latach 1939–1941. Największym osiągnięciem Klaus Manna podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych było założenie i redagowanie od stycznia 1941 r. do lutego 1942 r. własnego miesięcznika „Decision”. Jeden z zasadniczych nurtów tematycznych periodyku stanowiła kwestia włączenia Stanów Zjednoczonych do koalicji antyhitlerowskiej.

Ostatni rozdział rozprawy przedstawia wysiłki Klaus Manna o uzyskanie obywatelstwa Stanów Zjednoczonych oraz charakteryzuje jego służbę w armii amerykańskiej w Europie. Przydział do Psychological Warfare Branch wykluczał udział pisarza w bezpośredniej walce na froncie. Autorka scharakteryzowała jego postawę i poglądy w końcowym okresie wojny i po jej zakończeniu. Narrację zamyka opis ostatnich lat życia pisarza po powrocie do Europy. Rozczarowania polityczne, niemoc twórcza, pogłębiające się stany depresyjne i uzależnienie od narkotyków doprowadziły pisarza do samobójczej śmierci w Cannes.

W *Zakończeniu* zawarte zostały zasadnicze tezy rozprawy. Należy zgodzić się z poglądem Autorki, że stanowisko Klaus Manna w sprawie obalenia hitlerowskiego reżimu uległo w okresie emigracyjnym wyraźnej ewolucji. Nadzieja na pokonanie nazistów przez samych Niemców ustąpiła przekonaniu o potrzebie wyzwolenia kraju przez interwencję z zewnątrz. Pisarz był zwolennikiem powojennej reedukacji Niemców przekonany o ich „zbiorowej” winie za zbrodnie nazizmu. Trafne jest stwierdzenie Autorki, że Klaus Mann „w komunizmie dostrzegał wprawdzie potencjalną alternatywę systemu kapitalistycznego, nie akceptował jednak jego dogmatyzmu, ograniczania praw jednostki i wizji »jedynej słusznej drogi«” (s. 238). W ocenie powojennej rzeczywistości pisarz wykazał wiele naiwności. Jego idealistyczna wizja ładu pokojowego i współpracy mocarstw rozwiązała się w obliczu „zimnej wojny”.

Monografia napisana jest jasnym, potoczystym stylem. Narrację autorską cechuje dbałość o precyzję opisu historycznego i formułowanie wyważonych wniosków oraz uogólnień na podstawie rzeczowej i bezstronnej analizy bogatego materiału źródłowego. Wszystkie wywody Autorki są doskonale udokumentowane.

Książka Katarzyny Jedynakiewicz jest dojrzałym opracowaniem, bardzo rzetelnym warsztatowo. Jej walorem jest także bogactwo zgromadzonego materiału i gruntowna analiza. Przygotowanie rozprawy wymagało ogromnego nakładu pracy, żmudnych poszukiwań źródłowych oraz znajomości historiografii niemieckiej i powszechnej. Mam nadzieję, że książka stanie się przedmiotem zainteresowania

nie tylko historyków i germanistów, ale także studentów i osób interesujących się losami antynazistowskiej emigracji literackiej z Niemiec po 1933 r.

ANDRZEJ M. BRZEZIŃSKI
Uniwersytet Łódzki

Katyń. Mart 1940 g. – sientiaabr' 2000 g. Rasstriet. Sud'by żywych. Echo Katyni. Dokumenty, Wydawnictwo „Wies' Mir”, Moskwa 2001, ss. 687

W nakładzie 2 tys. egzemplarzy Wydawnictwo „Wies' Mir” udostępniło rosyjskojęzycznemu czytelnikowi fundamentalną publikację poświęconą zbrodni katyńskiej. Firmują ją: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych RP, Federalna Służba Archiwalna Rosji, Instytut Historii Powszechnej i Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Wojskowej Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej oraz Centralne Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Całość przygotowano dzięki finansowemu wsparciu Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa RP i Polskiej Akademii Nauk. Redaktorem odpowiedzialnym tomu jest osoba od lat wybitnie zasłużona w dziele odkrycia odpowiedniej dokumentacji archiwalnej i upowszechniania prawdy o zbrodni NKWD na jeńcach polskich – Prof. Natalia S. Lebediewa z Rosyjskiej Akademii Nauk.

Należy przypomnieć, że omawiana publikacja nieoczekiwanie stanowi kontynuację źródłowego wydawnictwa *Katyń. Plenniki nieobjawlennoj wojny. Dokumenty i materiały* (Moskwa 1997). W myśl bowiem ustaleń służb archiwalnych Rosji i Polski z 1992 r. opracowany był projekt wspólnego przygotowania i wydania (odrębnie po polsku i po rosyjsku) czterotomowego zbioru dokumentów, wszechstronnie prezentującego zarówno tragiczne losy jeńców polskich (od chwili znalezienia się ich w niewoli radzieckiej we wrześniu 1939 r.), jak i sprawy katyńskiej – aż do czasu uroczystego otwarcia cmentarzy zamordowanych jeńców w Charkowie, Katyniu i Miednoje w 2000 r. O ile jednak strona polska wydała już trzy tomy tej serii (*Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1–3, Warszawa 1995, 1998, 2001), to w Rosji przeszkodziły w ich opublikowaniu kłopoty finansowe. Z tego powodu trzeba było zrezygnować tam z pełnej realizacji pierwotnych zamierzeń wydawniczych. Początkowo ograniczono się zaledwie do jednego, wspomnianego wcześniej, woluminu (1997), ale następnie zdecydowano jednak o druku dodatkowego, zbiorczego